

Ember és természet viszonya: a határ-, a dűlőnevek és a dűlőutak ismeretének tükrében

Lanszkiné Széles Gabriella*

Abstract **The Relationship between Humans and Nature: in the Light of Border and Vineyard Names and Vineyard Paths.** Before the middle of the 20th century the mind of a community was decisively influenced by the all-time scene of economic, social and the geographical environment that was changed from time to time by the land shaping works of human beings. The changes on the way of thinking were followed by the same procession in the way of living. New expressions and phrasing were born. It was a natural cause of the turnings above. The population's knowledge about nature affected the set of relationship between the villages. I do stress on the importance of the still alive oral memory. In my research I leaned on the reminiscences of all those old-age people who lived close to nature.

Keywords vineyard names, land shaping works, wandering stories, events, anecdotes, commonality, tradition

Somogy megye Kaposvár vonzáskörzetéhez 1950-ig az Igali járásba tartozó szomszédos falvak, Kisgyalán, Fonó, Gölle községek az elmúlt századok során függtek egymástól, egymásra voltak utalva. A Gölleiek nem örültek, ha Kisgyalánba kellett lóosztályozásra vinni a lovakat.¹ A Kisgyalániak a múlt század közepéig Fonóba vitték fedeztetni kancáikat. A II. világháború alatt a fonóiakat Kisgyalánba és Göllébe telepítették ki. Göllében orvos, gyógyszerár, iskola, óvoda található. Sorolni lehetne tovább a példákat, amik hol felhőtlen, hol kutya-macska viszonyra utalnak.

A dolguk után járó emberek az 1960-es évekig, legtöbbször egyik faluból a másik faluba gyalog tették meg az utat. Ezért a szomszéd falubeliek, egymás határait, dűlőneveit nagyon jól ismerték.

* Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Természetvédelmi Tanszék.
E-mail: lanszkine.gabriella@ke.hu

¹ „1920. jun. 23. Kisgyaláni községbe kítűzött katonai lóosztályozás, vagy elhalasztassék vagy ez Gölle községbe tartassék meg, mert aratás lévén nem kívánható a gazdáktól, hogy legkevesebb 10 férfi a szomszédos községbe menjen. Azelőtt mindig itt volt a szemle. Esküdt János bíró Gölle.” Olvasható a Somogy Megyei Levéltár Közigazgatási iratok, vegyes számadásaiban.

A közösségek gondolatvilágát döntően befolyásolták a mindenkori gazdasági, társadalmi viszonyok, amelyekhez adott a földrajzi környezet, amit az ember tájálalkító munkája során megváltoztat. Az életmódváltást nyomon követi a gondolkodásmód változása is, ami a kifejezőmódban nyilvánul meg. Ha gazdasági, vagy egyéb téren funkcióváltás következik be, akkor ezt követi a szóhasználat változása is.

Az egykor a természettel közvetlen kapcsolatban élő közösségek visszaemlékezése alapján végeztem gyűjtést. A falvak egymás közti kapcsolatainak alakulását a természet ismeretük döntően befolyásolta. Az általuk nap, mint nap gyalogosan használt földutakon jártak keltek, és ha közben megszomjaztak ittak egyet a legközelebbi forrásból... A ma még meglévő, megőrzött szóbeliség fontossága hangsúlyozandó.

Gyerekként, az 1980-as években a „Somogy megye földrajzi nevei” című könyvben, nyomtatásban olvasva édesapám nevét, felettébb nagy öröm töltött el. Egy kis községben, egy átlagos paraszt gyerek számára, akinek akkor még a világot jelentette az a kis falu, azt olvasva: „Tibi-sarok Széles Tibor földje volt itt.”- ez igen sokat jelentett nekem. Tudtul adta mindenkinek, hogy az én apukámról van szó! Igaz, hogy per Tibi a Tibor becenevével illették édesapámat, de ez nem volt sértő számomra, mert tudtam, hogy gyerekként örökölte a szóban forgó földet. Sajnálatos módon nagyapám a hadifogságból tízfuszosan tért haza, melynek következtében elhunyt. Így a falu közössége a gyerekként gazdává lett Széles Tiborról, természetes hogy Tibi-saroknak nevezte el ezt a földet. Egy gyereket csak nem szólítanak Tibornak! Tulajdonképpen a sarok mivoltának köszönheti ez a földdarab, hogy egyáltalán nevet kapott. Sarok, azért mert két út is határolja, egy dülőút és egy kövesút. Ezen a műúton gyerekeimmel sokat kerékpározunk, a Tibi-sarokhoz érve kötelességszerűen szajkózzák: „Tudjuk, ez a Tibi-sarok, a papa földje van itt!” Érdekes a múlt, jelen, jövő idő alakulása is. Somogy megye földrajzi neveinek összegyűjtésekor, az 1970-es években egyértelmű az adott kor gazdasági háttérét ismerve, csak múlt időt használhattak a tulajdonjogot illetően a szerkesztők. 2011-ben, sok esetben, a rendszerváltáskor a földjüket visszaigénylő gazdák, és azt megtartók esetén, újra a jelen idő a helytálló. A jövőt illetően, csak bizakodni lehet, hogy nem kell múlt időben fogalmazni.

A földesút-hálózat gyalogos használata, a jelenkor közlekedési eszközeinek igénybevétele, a határ, források ismerete

Amennyiben a legény helybéli lányt választott feleségnek jelen esetben Kisgyalánit, a férjnek nem kellett minden vasárnap hazavinnie a szülőkhöz az új asszonyt, mert azt természetesen elvárta volna a távolabbról hozott menyecske. „Azon az egy szem pihenőnapon is még befogni a lovakat!” Vegyük például a földes úton Kisgyalántól 5 km-re fekvő Nagyberkit. Nem csoda, hogy apai nagyanyám (1911-1978) azt mondta: „Hogy míg az Ó lányait elveszik Gyalánban, nem adja vidékre.” A nagynénim helyben is maradtak. Nagyon jól tudta, miért mondta ezt, saját példájából indult ki, Nagyberki születésű lévén, Nagyberkibe esőben, hóban el kellett menni a szülőkhöz, segíteni, kapálni, szüretelni, mikor milyen munka volt. Hajnalban indulni gyalog és este fáradtan hazajönni gyalog. Mi több, akkoriban még az is megeshetett, hogy a csőz rájuk szólt, mivel az uradalom földjére nem szabadott rámenni.²

A falun belül kötött házasságok legfőbb okát a föld jelentette. Melyet a házhoz hoz a lány, vagy örököl, lényeges, hogy helyben van. Nem kell órákat tölteni azzal,

² A gyerekek szórakozása útközben a karikahajtás volt, egy kis vas abroncs a karikahajtóval.

hogy a megmunkálására, vagy esetleg akár csak „*egy kis zöldért*” messzi menjen a tulajdonos. Teljes mértékben, minden meglévő kapacitást igyekeztek kihasználni, hogy üres fuvar ne legyen.

A kaposvári, dombóvári városi lányok sem kíváncsiak el, a távol eső Kisgyalánba, ezzel esetlegesen keményebb életet választva maguknak. Nem volt az a nagy szerelem sem, amiért egy fiatalasszony, gyalogoljon a falutól a városig, ha látogatóba akart menni. Természetesen a városhoz közel több lehetőség nyílt a továbbtanulásra, piacozásra, vásározásra, esetenként még a szórakozásra is. A múlt század első felében, ha nem akart sokat gyalogolni az ember, akkor nem ment távolabbra udvarolni. Ha messzebről nősült a legény, kevésbé tudta kiismerni a lány jó-rossz tulajdonságait, a távolság adta korlátok miatt. Ezért a háztűznézés, nem feltétlen történt meg mindkét részről.

Így fordulhatott elő az az eset is, mikor az ifjú ara a házasságkötés napján szembesült azzal a ténnyel, hogy hol is fogja hátralévő életét eltölteni.³ Meg is döbbsent az egyszerű biztos, amikor meglátta a házat, ahová hozták. Szentgálóskér és Kisgyalán nem épp szomszédos községek, a köztük lévő távolság megtétele nem kis időbe telik még lovakkal sem. Ezért hát a vőlegény nem is erőltette menyasszonyának ezt a fárasztó út megtételét. Sőt! Le is beszélt róla! Mondván: „*Nálunk Gyalánban nem szokás előre eljönni a fiús házhoz előre bemutatkozni.*” A fiatal menyecske tetszését, azonban amikor megérkezett immáron feleségként, a lakáskörülmények nem nyerték el. Így hát drasztikus lépésre szánta el magát. Égő csutát dugott az üsztörgyéhez (eresz alá), amitől a zsúptető lángot kapott és a ház leégett. Kénytelenek voltak helyette új házat építeni. Történt ez anno az 1900-as évek elején.

A saját faluból nősülésnek megvolt az az előnye is, hogy tudták, nem vesznek zsákbamacskát, ismerték jövődöbelijük jellemét. Ha a lány kikapós volt, akkor nagyobb hozománnyal kicsit távolabbi faluba volt célszerű férjhez adni. Mindenki vigyázott, hogy oda ennek a híre ne jusson el, de helyben már nem vették feleségül. A gyaláni legények összefogtak akkor is, ha verekedős szomszéd falubeli legény gyaláni lányt szemelt ki magának. Bál alkalmával nem engedték vele táncolni, folyton lekérték. A vidéki legény ebből aztán megérthette a mihez tartást.⁴ „*Jobb faluból száz bűnnel, mint vidékről egy bűnnel.*” Ez a velősen megfogalmazott mondás is, önmagáért beszél.

Ugyanúgy a falvak közötti határok elválasztása is a községek és a birtokos mentalitásának megfelelően, különbözőképpen történt. Tüskés, bozótos, széles határsáv választotta el Fonót Kisgyalántól. Amely visszavezethető a Fonóban birtokos Magyar Kegyes Tanítórend nagyobb szigorára, ebből következett a határ éles elkülönítése. A Fonót és Kisgyalánt elválasztó tüskést a két falu egy termelősövetkezetbe kerülésekor egy egész télen át, irtották a táblásítás⁵ lehetővé tétele érdekében.

„A hajdani kusztodiátusi birtoknak 1807-ben a Magyar Kegyes Tanítórend használatában átengedett részén szinte a tényleges birtokbavétellel egy időben indult meg a céltudatos majorság-fejlesztés. Bár az uradalom új gazdái mindenekelőtt a gazdálkodás szervezeti feltételeinek a biztosítására törekedtek – a konstrukció állandó korszerűsítése mindig következetesen igyekezett lépést tartani a gazdálkodás változá-

³ A válás intézménye szegényparaszti körökben még nem volt divatban, tekintettel az anyagi körülményekre, még nem igen volt min osztozni.

⁴ Lanszkiné Sz. G. 2007: 114., 240. p.

⁵ Kispárcellás művelés megszüntetésekor a szántók egyesítése.

saival – érthetően lankadatlan buzgalommal törekedtek a birtokok biztosítására is.”⁶ A községi és uradalmi határok szigorú elkülönítésére mindenkoron hangsúlyt fektettek, Kisgyálánban, Fonóban egyaránt kihangsúlyozták ezt. Egyértelműen a tulajdonos, használó, feladata volt a dűlőút kezelése, fenntartása is.

1894. február 22. A Fonai Miklós vezette képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyvéből idézve: „Ezen utak azért nem vétettek fel annak idején, a községi közdülő utak csoportjába mert ezen utak kizárólag a Kegyes Tanítórend tulajdonát képezik, s ezen uradalmak által használtatnak és tartanak fent.”⁷

Ahhoz, hogy a Kegyes Tanítórend birtokain áthaladhasson valaki, engedélyt kellett kérni, amit rendszerint megadtak. A községgazda feladata volt e jogokat kivívni. „*Volt, hogy a fonai kanász nem hajthatta át a disznókat a saját részükre* (területükre). *A községgazda harcolta ki, hogy igenis járhassanak át.*”⁸

A falusiak és a Kegyes Tanítórend birtokait, *vágás*⁹ választotta el. A *vágást*, mint a neve is szemléletesen mutatja, időnként újra kellett vágni. Ez a természetes másfél méter széles sáv, cserjés bokros terület, élő voltának köszönhetően mindig újra nőtt, így kordában kellett tartani. A tisztító munkálatokat, végző személyeket megillették a levágott faágak. Belegondolva a hasznosítás lehetőségeibe, az uradalom mit is kezdett volna, a gallyakkal? „*Kivágás után egypár évre újra felnőtt, haza lett víve, el lett tűzelve, amíg mi magunk* (nem a közösből, nem a termelészövetkezetben) *vó'tunk.*”¹⁰

„Takács Lajos hívja fel a figyelmet arra, hogy a két települést elválasztó határ soha nem vonal, hanem sáv, amelynek szélessége változó ugyan, de jelentős, mint ahogy összerülete is. A határ »senkiföldje« jellegéből következik, hogy ezen a keskeny sávon nem érvényesült a földesúr birtokjoga.”¹¹ Ennek a középkori szokásnak történő továbbélését tapasztalhatjuk meg a határsáv javainak tulajdonjogát illetően.

A vágásokon kívül birtok elválasztó szerepe volt az *áléknak*, szélvédő fasoroknak is, amelyek kiejtése sajnos *zálé*, az az névelő z-jével való összeolvadás miatt.

A *vágások*, *álék* egyre inkább eltűnedeznek, pedig a természet rendjében fontos szerepet töltenek be, bűvő, költő, táplálkozó helyek a vadon élő állatok számára. A természetes határok csökkenésével fogyatkozik az állatok élettere.

A *Szivarfás út* a Kegyes Tanítórend útját övezte Fonóban. A szivarfa, hazánkban invazív, behurcolt faj. Van aki örül neki, van aki nem, a természetvédelem kevésbé. Kaán Károly intézkedésére honi fa- és cserfajokkal fásítottak az 1910-es években, a Kegyes Tanítórend „egzotikusabb” növényekre vágott.

Ahol csupán egy-egy darab díszlik a szivarfából, ott becsben tartják, Büssü községben két példány található, amely szép virágjainak köszönhetően a „*Büssüi orchidea*” nevet érdemelte ki a lakosok által. Fonóban ezt a megjegyzést fűzték beszerzésük kapcsán: „*Hoztak a papok, minden anyjuk üdvösségét.*”

⁶ Tóth Tibor: Az úrbéri viszonyok megszüntetése Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban In Kanyar József (szerk) Somogy megye múltjából Kaposvár, Somogy megyei Levéltár 160. p.1973: 60.

⁷ V 335 Fonó községi képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1894. 02. 22.

⁸ Fonai Károlyné (Fonai Mária 1915), szíves közlése. Kaposvár Kaposi Mór u. 3

⁹ Természetesen, nem erdészeti értelemben használt szó.

¹⁰ Magam ura vagyok! Magunk voltunk, kihangsúlyozása fontos, főként a termelészövetkezetek létrejötte előtt tehető családok számára.

¹¹ Tóth P. 1987: Somogyi határvizsgálatok tanulságai. Somogy megye múltjából. Kaposvár, Somogy megyei Levéltár 157., 161. p.

A határt, megyét¹² illetően jelzés értékűek Kisgyalánban a *Kerekes-dűlőbe*, szét-szórta található meggyfák, amelyek a háború előtti szőlőföldekre utalnak. A fákat előszeretettel ültették a szőlő mezsgyére, hogy véletlenül se történjék határsértés a szomszéd részéről. Rekonstrukcióra nyújtanak lehetőséget adott esetben az eltérő fafajok.

Ugyanilyen visszaemlékezésre készítő Kisgyalánban, a templomtól Gölle irányába haladva a község iskolájáig a szélesebb úton 1958-ban készült fotó, amelyen még több sorban eperfák láthatóak (1. ábra). Itt Mária Terézia rendeletére több sorban eperfákat ültettek. Jelenleg egyetlenegy eperfa töve árválkodik Szabó Béla portája előtti árokban, és tanúskodik a több mint 250 éves múlttól.

**1. ábra. Szabó Gyula, háttérben
a szederfákkal 1958-ban**

Forrás: saját gyűjtés

Büssü, Zimány községekkel nem volt ilyen elszigetelő határ. Büssü és Kisgyalán erdőt érintő szakaszán határjelként egyenlő távolságra helyeztek el betonkúpokat (2. ábra), valamint az erdőszéleken sekély árkokat ástak, aminek nyomai ma is még megtalálhatóak.

Kisgyalán és Zimány határa berek volt, amelyet az 1940-es években is rétnak használtak.

A száz évvel korábbi állapot szerint: „Gyaláni Zimáni határban a berek semmit sem ingoványos, hanem magos zombékokkal és magos 3 öles berkes reketjével van tele, melyek között a nap sugarai sem hatolhatnak be, e mellett víz folyásra árok nem lévén a víz egyen le nem szívároghat, jó lehet keményebb földje van.”¹³

A falvak határában találhatóak a *Sárgaföldes-gödrök* is. A tömésházakhoz szolgáltatva a fal anyagát. Ez a löszös, agyagos föld Kisgyalántól északra fekvő *Büssüi-úton* magára vonja az arra haladók figyelmét (3. ábra). Az 1950-as évekig rendszeresen építkezésekhez termelték ki. A kitermelésnek manapság is vannak nyomai, cse-

¹² Szomszédos telkek közti határt is megyének hívjuk. Tavaszonként a *gyelülővel*, (jelölővel) történik a két szomszéd telkek elhatárolása.

¹³ SML. XIII.45. A Gyulai Gaál-család iratai 1816-1849. A batéi és fonói malom iratai.

répkályhas mester használja ki a természet adta lehetőségeket. Mivel a korábbi kitermelések a mélyebb rétegekből történtek, így igen balesetveszélyesek voltak. Jó esetben sikerült a beomló, leszakadó föld alól épp az ott munkálkodót kimenteni. Több haláleset is történt ebből adódóan, az utolsó 1956-ban következett be.

A *sárgaföldes-gödörök* állapota jelenleg községenként eltérő, Kisgyalánban és Orciban rendezettek. Az Orciban található kevésbé háborgatott gyurgyalagok lakják. Fonóban a lakosság jobb életkörülmények között élt, több ház épült téglából, ezért a többi településhez képest korábban beszüntették a sárgaföld kitermelését, ott rosszabb állapotban van a *sárgaföldes gödör*.

2. ábra. Büssü, Kisgyalán között elhelyezett betonkúpok

3. ábra. Sárgaföldes-gödör (jobbra)

Fotó: Lanszkiné Széles Gabriella

A „*csinált*” gödrök ellentételezése, a mesterséges dombok amelyek kiemelkedésükkel kiválnak a tájképből. Ezek lehetnek halomsír, vagy földvár maradványok is. Mivel magányosan állnak, és látszik rajtuk az emberkéz nyoma, így a ma élők gondolatvilágára is hatnak, illetve tovább adják a hallottakat: „*ezt a kiugró kisdombot, Törökhagyásnak hívják, sapkával hordták össze a földet hozzá*”- hangzott a magyarázat Fonóban számomra.

„*Nagy-halom Do, sz. Magánosan álló, valószínűleg mesterséges halom. A hagyomány törökhagyásnak tartja.*”¹⁴

A sapkával összehordott földről szóló történetek tovább élése, mind a mai napig folyamatos. Valóságalapjuk abban rejlik, hogy valóban emberkéz által készült alkotások. Több mint 30 évvel ezelőtt is beszélgetés tárgyát képezték Kisgyalánban. A kérdés kapcsán jelenleg Fonóban is hasonló magyarázatot kapunk.

A kisgyalániak közül többeknek volt szülőjük a *Szalacsikai-szőlőhegyen*. A *Szalacsán* zajló régészeti feltárások a férfiak itthoni beszélgetéseikhez témát szolgáltatottak az 1980-as években. Gyerekként fülelődvé, többször hallottam a *Sapkátólésekről*, amit Szent István katonái hordtak össze, hogy a *Szalacsikai földvárat* be

¹⁴ SMF 444.

tudják venni.¹⁵ Egy kutyáról is sok eszmecsere folyt, aki betévedt egy alagútba és hetek múlva több kilométernyire talált ki a felszínre. 30 éve ezek a dolgok még átlagos beszélgetés tárgyát képezték a faluban.

A természet arra is tud példát produkálni, hogy eltünteti az ember keze nyomát. Mostanában történt, hogy Fonóban keresték: „*Hol az út? Sokáig nem kereshették, mert az erdő benőtte, hajtott, nőtt az erdő, most vették le róla a fákat.*”¹⁶

A természet, ha módjában áll visszaköveteli, ami az övé. Párhuzamot lehet vonni, a török kiűzése után meginduló telepítések során, az erdőtalajon keletkezett, majd elpusztult település helye, annyira beerdősült, hogy a kamarai összeíró még a helyét sem találta meg a falunak.

Kisgyalán és Fonó között olyan kijárt út is volt amit a műút elkészülte ellenére is használtak mert nagy sarkot vágtak le vele. „*Jól kijárt földesút volt, mikor a fonaiak pakutak vissza a háború után, akkor is ezt használták. Mikor a busz járat megindult, és a tsz megalakult, e' fogyott a gyalogút. A tsz beszántotta, az utat az irtotta ki. Nem kívánta a jó nép a gyaloglást a szántás tetején.*”¹⁷

Még az 1980-as évek végén is volt akkor a 60-as éveiben járó ideszármazott (Kisgyalánba) asszony, aki elment Zimányba (földesúton 4 km), szülőfalujába gyalog. Elég szomorú, hogy 2011-ben ez műúton járművel 35 km.

Fekete Istvántól idézve: „*Hát ide hallgass fiam, mit gondolnál te arról az emberről, aki Kaposból Göllébe akar jönni, és Zimány után - a legközelebbi falu után nem jön Göllébe, hanem elmegy először Gyalánba, onnét Batába, onnét Csomába, aztán Attalába, aztán Nakba, aztán jönne Göllébe másfél napi járás után, holott Zimányból egy óra alatt is ide ért volna?*”¹⁸

Ez a leírás jól kijárt földesút hálózatra is utal azontúl, hogy az emberi butaságra is céloz. Műúton Batén keresztül kell jönni Gyalánba, hogy Göllébe juthasson valaki Zimányból.

A göllei Szekeres Gyula már így emlékezik vissza, abból az időből (1940-es évek), mikor már Kaposhomoktól vonattal utaztak tovább Kaposvárra. „*Gyalog Kaposba menet, mindig a megszokott csapáson mentünk, ezen egy kocsi is elfért. Az útirány: Fonóban a Tócsárnál kiért az út, neki Homoknak¹⁹ ott az erdőn vezetett ki az út, ott ment ki a röptérnél Homoknak, az állomásra.*”

A kisgyalániak is hasonló szavakkal mondták el az akkori útirányt: „*Le mentünk Fonóban a malomnál a föld út ott ment ki Homoknak a Tócsárnál ahol a fák is vannak.*”²⁰

Mindkettő faluban a visszaemlékezésekben a kulcsszavak: „*az út ott ment ki*”, arra célozva, hogy az erdőből ment ki az út, mert amíg lehetett az árnyékot adó erdőben közlekedtek a Gölleiek, Fonóiak, Kisgyalániak egyaránt. Milyen is volt ez az erdő?

„A tótsári erdő öreg tölgyfáinak odújából szedtem a verebeket. Ez a tótsári erdő gyertyános, bükkös, tölös meg vadgyümölcsfás volt, sok körte- és almafával...A kanász volt a legtöbbet természetben a pásztorok közül. Mondhatni 364-szer.”²¹

¹⁵ A Lengyel Dénes Régi magyar mondák című könyvében olvasható a történetet, azonban a szájhagyomány is számon tartja.

¹⁶ Pál Elemérné (Zóka Margit 1931), szíves közlése. Fonó Petőfi u. 50.

¹⁷ Bóna Lászlóné (Széles Rózsa 1930) szíves közlése

¹⁸ Fekete I. 1976. Ballagó idő. Budapest, Móra, 57. p.

¹⁹ Kaposhomoknak

²⁰ Bóna Lászlóné (Széles Rózsa 1930) szíves közlése

²¹ Takáts Gy. 1986: Somogyi pásztorvilág. Kaposvár Somogy megyei múzeumok Igazgatósága. 40., 44. p. Adatközlő: Horváth Pili György, 76 éves kanász. Gyűjtés ideje: 1952.

Ezeknek az utaknak a domborzati viszonyaira, jellegzetességeire az azt valamikor gyalog használók kérdés nélkül is felhívták a figyelmet: „*Pulai út, libegős, csúnya.*”

„*A Pipagyújtó, az ahol a Büssüből, Toponárnak menő úton, a pipát meg lehet gyújtani, mert gödörbe van ez a rész, és nem fújja el a szél a gyufát pipagyújtáskor.*” Ezt többször hallottam már gyerekkoromban is, az akkori felnőttek fontosnak tartották az általuk ismert természeti környezetről ismeretüket átadni a fiatal nemzedéknek. Az út rövidítésében az összetartásnak is nagy szerep jutott. „A batéi vasútállomásra, mi, fonóiak legtöbbször öt kilométeres utat gyalog jártuk meg, oda és vissza. [...] A vasútállomással szemben lévő parasztportán mentünk át, így közelebb volt az utunk a Fonó felé vezető országútra. Nyitott volt a kert kiskapuja, az utcai ház kapuja, a megszokott helyen. Azon mindig átmentünk. Monták is az emberek, hogy a nap bármelyik szakában csak menjünk át a portájukon, így rövidebb úton érünk a vasútállomásra.”²²

Göllébe vezető földesút volt a *Mise-út*, amin a Gyalániak mentek misére Göllébe. Gölle határához érve, kicserélték az „*avétt*” tutyijukat, cipőjüket. Mielőtt beértek volna a faluba, volt aki a „*szé'ső házhoz*” érve Deres Annusékhöz, a „*csutakazalba, szénakazalba, polyváskóterbe*” dugta a viseltes, lecsereleendő lábbelijét, volt aki a templommal szemközti ház pitarjában tette le a régit, és vette fel az új tutyit, cipőt. Ennek a háznak a volt göllei tulajdonosa jegyezte meg: „*Csak úgy sorakoztak a gyalániak lábbelijeii a pitarban!*”²³ Ugyanígy cselekedtek a fonóiak is. „*Mi, fonói lakosok a batéi vasútállomásra gyakran gyalog mentünk, a lábbelink sáros volt, azt lecsereleltük a vasútállomáson, az állomás melletti kocsmárosnak adtuk át, aki megőrizte, míg érte mentünk. Szívességből tette.*”²⁴

Göllébe sokszor mentek, mennek a kisgyalániak, 2004-ben Fekete István Göllében történt újratemetésekor elmesélték az akkor 70-év körüli kisgyalániak, hogy helyismeretük révén a gyászmise végeztével, hogy kerültek elé rövidebb úton a temetési menetnek, hogy többet láthassanak a temetésből.

Az emberek, akik megyéjük határát alig-alig hagyták el, saját környékük határát úgy ismerték, mint a tenyerüket. Az egyik szüretibálon felolvasott rigmus is ezt bizonyítja, amire a visszaemlékezők felhívták a figyelmemet: „*Kerekestől a Tölösig Járja a sárt nyakig tőkig!*” *Kerekes*, és a *Tölös Kisgyalán dülői* közé tartozik, aholis az említett brigádvezető, hivatását betöltve közlekedett.

A tölös ami magát a fa fajt tölgyet jelölte, több községben dülő neveként is szerepel. A tölgyfát ma is a 80 év körüliek, csak *tő' fáként* emlegetik magyarázatot adva, hogy ez rövidítés. „A régi disznólegelő csak tölös-bükkös erdő volt. Öregapám

gyakran mesélte, hogy olyan bükkfák voltak, hogyha két nap is eset az eső, akkor sem áztak be.”²⁵

A 4. ábra. szántás közben készült fotó az 1940-es évek közepén, a háttérben a dülőket elválasztó bokros fás terület látható. A fekete - fehér fényképhez, a ma nyolcvanas éveiben járó idős asszony annyit fűzött hozzá: „*Alighanem ez az a dülő, olyanok a fák a képen, mint ott ahol az öreg böstörködni próbált velem.*” Több mint félszázad távlatából a határ akkori kinézete, él az emlékezetben. Itt dolgoztak, ettek,

²² Jeli József: Kölyökparázs. Pécs, 1998. 35. p.

²³ Kovács Józsefné (Deres Teréz, 1937) szíves közlése. Gölle, Petőfi u. 43.

²⁴ Jeli József, i.m., 36. p.

²⁵ Takáts Gy. 1986: Somogyi pásztorvilág. Kaposvár Somogy megyei múzeumok Igazgatósága 28. p. Adatközlő: Szabó Ferenc, 84 éves gazda. Taszár. Gyűjtés ideje:1952.

pihentek délben, együtt éltek a természettel, akkor hogyan tudnák a helybéli emberek, a határ melyik részében mi történt?²⁶

4. ábra. Szántás közben

Forrás: saját gyűjtés

Lassanként a dűlőutak azonban sajnálatos módon fogynak. Göllében, a túlzás eszköztárából merítve, így fogalmaztak: „*Ezek még a templom helyét is felszántanák, ha nem volna ott a templom!*” Valóban egyre fogynak a dűlőutak, a II. világháború előtt mindenkinek több dűlőben volt földje. Ennek is megvolt az értelme, ugyanis ha a jég elverte az egyik parcellában termesztett növényt, vagy felütötte a fejét valamilyen kártevő, akkor még nem volt minden veszve. A többi parcellába sikeres lehetett a betakarítás, amelyekhez a jól kijárt dűlőutakon lehetett eljutni. Még a termelőszövetkezetek korában sem voltak veszélyben ezek a földes utak, ma egyre inkább. A dűlőutak száma egyre fogyatkozik, mivel az egy kézbe került táblák között a tulajdonos vagy a bérlő elszántja az utat. Ez is a gondolkodásmódban beállt változást tükrözi. Vannak akik már nem is tudják mi az a dűlőút.

Az is fontos, hogy milyen irányba szánt az eke. Több mint 200 évvel ezelőtt erre is odafigyeltek. A Széchenyiek pölöskei uradalmába pl. 1804-ben a következő rendelkezést, tették a felső termőföldréteg lesodortatásának megakadályozása érdekében: „Az uraságnak ezen Dominiumjaiban-olvashatjuk-leg több olyatén Szántó földjei vannak, melyek hegy oldalasak. Ezeken már is több helyett a hegyekből le jövő víz mosásokat tesz és néhol a földek lábujában lévő réteket is eliszaposítja, azért ezen víz mosások némelly részben hogy meg gátoltassanak, az illetén földeket nem ahogy van, Domb mentében, hanem keresztben kell szántani és a hol ilyenén víz mosások vannak, vagy lennének jövőendőben, a helybeli Tisztek gondossága és vigyázása alatt el kell teltetni.”²⁷

²⁶ A középkorban nem hiába a határon történtek a határ rögzítését célzó verések. A határon történt valamely atrocitást egy életre megjegyzi az ember. Ezt magam is tanúsíthatom, ugyanúgy, mint a határpercek tanúi. Hat éven keresztül voltam diákként aratási írnok, ma is emlékszem a bokrok formájára Büssüben, ahol felégett a bőröm, és a fájdalom arra készítetett, hogy örökre megjegyezzem azt a helyet. Kisgyalán, Fonó, Büssü községek tartoztak egy termelőszövetkezetbe, így az aratás ezeknek a falvaknak a határában történt. A dűlő nevüket megtartott nagyüzemi táblákat ma is bármikor megtalálom, bár itt az írásbeliségnek nagy szerepe volt, számtalan esetben a szállítójegyre írtam a *Gecsény*, *Kecskés*, *Kerekes-dűlő*, neveket. Sajnos K-1, B-2, F-3, és társaik, az egyszerűsített táblanevek, maximum a nagyüzemi térképen segítik az eligazodást, de az életben nem.

²⁷ Takács Lajos 1978: A kis-Balaton és környéke (Halászat, Rákászat) Somogyi Almanach 27-29. szám. Kaposvár Somogyi Levéltár. 9., 11. p.

Ha nem akarjuk, hogy földrajzi neveinkbe - mivel követik a funkcióváltást - deflációra, erózióra, utaló elnevezés szerepeljen, egy évszázad múlva, akkor oda kell figyelni ma is a szántás irányára.

Félévszázad múltán talán azt is magyarázni kell majd, mi is az a *keresztút*. A keresztút az, ahol annak rendje és módja szerint kereszt áll ma is (5. ábra). Van példa, hogy a kereszt ugyan a helyén áll, de az utat „összeszántották.” Furcsán is fest a kereszt út nélkül, vagy szűkített úttal.

5. ábra. A Batéi-útról fotózott kereszt

Fotó: Lanszkiné Széles Gabriella

6. ábra. A Taszári-útról látható kereszt

Taszáron pár éve történt, hogy a régi kereszt felújítása után, nem az eredeti helyére került vissza, nem a megszokott keresztútra, hanem pár méterrel arrébb (6. ábra). A műüttől ez a kereszt kicsit beljebb van, Mariska néni aki büssüi lakos volt, az elsuhanó autóból mégis észrevette, hogy nincs a helyén a kereszt, kétségbeesetten szólította fel megállásra az autót vezető unokáját. „Állj meg Gyuri, hun a körösz?” De aztán, megnyugodott, hogy csupán kismértékű helyváltoztatás történt. Erre jegyeztük meg tréfálkozva, hogy Mariska néni jobb, mint a GPS.

Az utazási feltételek mára megváltoztak, autóba ülünk, buszra szállunk. Ezen gondolatkörénél maradva, a Kaposszentbenedekiek²⁸ lerövidítve „*Szenbéknek*” mondják falujuk nevét, így kérik a jegyet a buszra soförtől. Hosszú szavak esetén, megmutatkozik a helynévrövidülés. Ugyanígy, kérek egy jegyet *Gyalánig*, vagy *Atádig*, pedig a szóban forgó község becsületes neve Kisgyalán, és Magyaratád. Felsőmocsolád, szőferdítéssel *Felsőmocsoslábbá* való átalakítása a hasonló hangzásból adódóan, a tréfálkozásra kapható hajlamot mutatja.

Az 1980-as években történt, mikor egy cigányasszony „*Bissinába a kekenyés mellé,*” kérte a buszjegyet, ez azóta azon a távolsági busz vonalon szállóigévé vált. Az akkora utazni vágyó asszony, ugyanis azt az óhaját fejezte ki ezzel a mondattal, hogy Büssübe a kökény bokrok mellett szeretne leszállni. Számára egyértelműbb megfogalmazás volt a természeti környezethez idomulni, mint az első, vagy a második megállóhoz kérni a jegyet.

²⁸Kaposszentbenedeki rigmusok: *Máté Ferkó Vig Jankó, Szaladnak a Nagyhídhó', Szalai, és Merkei, bakszamarat nyergeli.* „*Itt születtem Szenbéken, nem is ágyon, csak széken, nagyanyám volt a madam, ő fogta a nyakamat.*”

A természetben való tájékozottsághoz hozzátartozott a források ismerete is. Erre szüksége is volt a határban dolgozó embereknek, mivel szomjuk csillapítására így nyílt legegyszerűbben módjuk. Az 1960-as évekig a mindennapok része volt a mezőn dolgozó emberek forrásokból való vízfogyasztása.

Kisgyalánban összesen hét forrás volt: „*A Csobogó, Szárazrétnél, Göllei megyei-útnál, Bodonyos-kútnál, Sudárfás -kútnál, Kismegyében, és a Kerekesben.*” Ezeket a forrásokat a ma negyvenes éveiben járó kisgyaláni ember már mind nem ismeri. Ez egyrészt a leszűkült határ ismeret hiányából adódik, másrészt az 1960-as évektől a termelőszövetkezetben létrejött a vízhardás „intézménye”, ennek következtében egyre kevésbé használták a forrásokat. A nyolcvanéves kisgyaláni ember azonban felsorolja hiánytalanul a hét forrást, ők még kivétel nélkül ittak munkavégzéskor ezekből a forrásokból.

Majd száz éves történetek ismertek a forrásokkal kapcsolatban, Kisgyalánban és Göllében egyaránt. Az 1920-as években Babócsai Kati néni igen érleyes asszony hírében állott, nem lehetett neki nemet mondani. Férje, Ferkó bácsi is erősen az irányítása alatt állt. Ferkó bácsinak, minden vasárnap kötelessége volt, Kati néni számára, a házuktól 2.5 km-re lévő *Kismegyei-forráshoz* elzarándokolni üdítő forrásvizért. Ez hétről-hétre így történt. Egyszer azonban Ferkó bácsit a barátai a kispadon marasztalták beszélgetni. Délben megkondult a harang, a forrásvíz pedig sehoh sem volt. Ferkó bácsi sebtében indult volna a forráshoz, de barátai lebeszéltek, mondván, jó lesz az asszonynak a kútvíz is. Úgy is lett, feltöltötték kútvízzel a demizsont. Ferkó bácsi haza vitte, Kati néni megkóstolta, majd válogatott káromkodások közepette kifejtette, hogy ennek a víznek még a szaga sem jó. Olyan patáliát csapott, hogy híre futott az egész faluba, ezzel biztosítva, hogy majd 100 év elmúltával is megemlegessék.²⁹

Szekeres Gyula Göllében szintén életképeket villantott fel a múltból a források kapcsán. „*A Szent-kútnál hatalmas nagy fűzfa állt, hűsösséget adott a kútnak. Az 1940-es évekig zarándokolni jártak ide Gölléből, és a környékbeli falukból, Gyalánból rendes dűlőút ment be oda. A lányoknak a kontyából mosdatás³⁰ után kihúztak egy hajtűt, és a fának a kérgébe szúrták. Sok hajtű belerozdásodott a fa kérgébe.*” *A fejfájás elkerülése végett, szúrták a fába a hajtűt. „Jó van körösztlány, nem fáj a fejed sohasem, adj egy hajtűt, beleszúrjuk!”*

A múlt századelőn a szentiváni gyerekek a *Szentiványi-úton* át jártak az 5 km-re fekvő Göllébe iskolába, természetesen gyalog. Fekete István édesapja, Fekete Árpád tanította őket. Jól ismerte faluja forrásait, és úgy találta, hogy a Szentiván melletti *Bodony-kút* vize a legfinomabb. „*Ettől a víztől a legnagyobb melegben is harmatos lett a pohár, ha bele töltötték a vizet. Ezért a szentiványi gyerekek, mindennap megkapták az 5 literes korsót, és reggelente hozták a friss forrásvizet a tanító úrnak.*”³¹

Fonóban, érdekességgként tartjuk számon, hogy a természet ereje megmutatkozik a „*Selöm-rét*”³² *Selyem-réten* is.³³ Még teljesen felszántották 10 éve, ma már egyre nagyobb rész marad szántatlanul. Itt is forrás található (7. ábra), „*innét főntről indult a patak, szép gondozott volt, a gyerekek szerettek itt játszani.*”³⁴ Jól nyomon követhető,

²⁹ Gyerekként az 1980-as években jó kedvvel szoktunk viháncolni, ibolyát szedni ezen a kis patakos füzes réten, ahol ez a forrás található, ittunk is belőle.

³⁰ A *Szent-kutaknál*, aki megmosta egy gyerek arcát, Ő lett a „*mosdatot körösztlánya.*”

³¹ Szekeres Gyula. (1932), szíves közlése. Gölle Ady Endre u. 21.

³² SMF 443. p.

³³ Manapság már, többször az e betű, használt a kiejtésben, nem az ő.

³⁴ Malesevics Józsefné (Tóth Fonai Erzsébet 1926), szíves közlése. Fonó Táncsics u. 26

hogy a szántón egyre nagyobb arányú művelés alól kivont terület található. Ez a műútról jól látszik, és üde színfolt a határban. Széles levelű gyékény, mocsári gólyahír, fűzfák, színes virágok díszlenek a forrás környékén tavaszoként. „*A természet itt visszakövetelte, ami az övé.*”

Az 1960-as évekig a termelőszövetkezetben, a brigádvezető feladata volt tavaszoként körbeásni, kitisztítani a forrást, ezt megelőzően a csöszök tették ezt. Már az az idő is elmúlt, mikor aratáskor a kombájnosok az üveges sört sorba a forrásba helyezték lehűteni, ma a kombájn légkondicionált. Jelenkorban a *bodonyos-kutak* sincsenek karban tartva, pedig, ahogy a nevük is utal rá, bélelték voltak.

„Bodonyos kút készítése. Itt a berken a bodonyt úgy csinálták, hogy a kutat négyszögletre ásták. A négy sarokba négy bevéselt oszlopot állítottak és abba eresztették bele az akác vagy tölgyfa lapokat, melyek földig, a kút pereméig jöttek. Fönt a peremnél már ácsolt volt a kút. Ezeket a bodonyos kutakat általában a juhászok, vagy az uradalom faragó embere készítette. Mélységük 6-7méter volt.”³⁵

„*Kisgyalánban a Bodonyos- kútnak a gróf betonsapkát csináltatott, Fonóban, Göllében téglával rakták ki.*” Jelenleg Fonóban a vaddisznók túrták szét, Göllében sem gondozzák a *Bodonyos-kutat*. Ma a falusi gyerekek legtöbbje talán egy forrást, ha tud mutatni. Amíg a gyerekek a különböző dűlőkben dolgozó szüleikkel sok időt töltöttek el a mezőn nyaranta addig a határ ismeret folyamatos volt. Ma a gyerekeket féltve, vagy ki sem engedjük a határba. Míg az 1970-80-as években születettek még bármikor behatárolják, a források, dűlők helyeit a falvak közötti területeken, vagy azt, hogy a Gázlói kastély parkjában milyen érdekes növények találhatóak, ezt már az 1990-es évek gyerekeinek legtöbbje nem tudja megmondani. Már nem hagyják örökségül az egymást követő generációk ezt a tudást egymásra.

„Mindenesetre megvizsgálandó volna egyszer az a tudásanyag, mennyiben tudatos, mennyiben az egyéni tapasztalaton nyugszik, és mennyi benne az ösztönös, hagyományozott tudás, mennyiben alkalmazkodik a változó körülményekhez.”³⁶ Az életmódváltás, a munkahelyek zömmel városba tevődése, negatív kihatással van a gyerekek természet ismeretére is.

A termelőszövetkezetben három falu, Kisgyalán, Fonó, Büssü asszonyai dolgoztak együtt. A nyári munkák idején, az 1970-es években a gyerekek még szüleik munkahelyén töltötték szünidejük egy részét. Az asszonyok-mivel gyerekek voltak köztük- a beszélgetés fonalát hozzájuk is próbálták igazítani. A nyári nagy melegben az időjárásnak való kitettségük, is témát adott az okításukhoz. A téma maga az égbolt volt, amiről több esetben meséltek. A természeti jelenségekkel kapcsolatban akkor még megvolt a mesészerű magyarázatok igénye. Főként, hogy az adott helyzetben a gyerekeket lehetett taníthatni a mezőn is, gondolatvilágukat lehetett gazdagítani. Ha sütött a nap és közben esett az eső akkor az hangzott el: „*veri az ördög a feleségét!*” Eső után, szivárvány láttán, felhívták a figyelmet arra, hogy „*mi magyarok a zászlónkhoz innen vettük a színeket.*” Mennydörgéskor elhangzott, „*korai dörgés* (február), „*bő termés. Kései dörgés* (november, december), „*korai éhség.*” Ezeket a legtöbb mai kisiskolás gyerek nem tudja. Valószínűleg nincsenek olyan szituációban együtt olyan személlyel, aki elmondaná nekik ezeket a századokon át hordozott információkat.

³⁵ Takáts Gy. 1986: 73. Adatközlő: Lukács István (Bélatelep- alsó), született 1894. Volt gulyás. Gyűjtés ideje:1955.

³⁶Vajkai Aurél 1979: 293. p.

Fonóban fennmaradt Fonai György naplója, aki többször megemlékezik a természeti erőktől való függésről, jégesőről, ami akkor döntően befolyásolta az emberek életminőségét.

„Az egyedi bejegyzések sorába kívánczik még egy feljegyzés, mely azonban már egy természeti jelenségről, az üstökös megjelenéséről tudósít: „1858-ban Szeptember hó 12 én kezdett látszani Üstökös Csillag. Este a Göntzöl Szekerinek irányában a rudjai hajnalban ismét a Göntzöl Szekerinek fordítván a rudjai.”

„1902-es tűzvész, amit a kézírásból ítélve Fonai Gábor jegyzett be a füzetbe: „A nálunk történt tűz veszélyről való jegyzék. A tűz történt 1902-be le égett felszer sertés oll istálló pajta takarmány mint egy 20 kocsival 200 kereszt gabona szalmájja, történt pedig 1902. November 18-án”³⁷

7. ábra. Fonó forrás közelében

Fotó: Lanszkiné Széles Gabriella

Kisgyalánban az évszázadokon át legelőnek, rétnak használt területet felszántották a gémeskút körül a halastó partjái. Ma már a gémeskutat „hórihorgas gémmel” nem néznek a mélybe, s nem kémlelik a vizet, mert az utolsó is a szántás közepén áll, bár művelési ág váltás nem történt, elvileg még legelő ahol áll. Századokkal ezelőtt tudták eleink ebből a szempontból is, hogy hol a határ, valószínűleg nem jutott volna eszükbe a vízpart széléig szántani, ma már ez a kor technikai háttérével gondolkodás nélkül megtehető. A traktoros talán „kegyeleti okokból” szánta meg ezt a gémeskutat, mikor körbe szántotta, talán emlékek³⁸ kötik őt is ehhez a kúthoz. Ami jelenleg szellemszerűen, nyikorgó hangokat hallat a szántás közepén, ostorától, vödörtől megfosztva. Nem csoda, hogy most Arany János Toldi című művét tanuló gyerekek nem tudják, mi is az a gémeskút, ha nincs lehetőségük, illet látni.

A hétköznapiakból kiemelkedő események, búcsújárás

Világjárásra, távoli utazásra nem igen nyílt mód a szűkre szabott anyagi javak mellett. A leglátogatottabb búcsújáró hely Andocs volt, ahová is mind a mai napig járnak

³⁷ Takács É. 1992: Egy parasztcsalád hétköznapijai. „Fonai György írásos könyve” 1836-1912. Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár, 209-210. p.

³⁸ Legeltetéskor, mikor valakinek apjára, vagy öregapjára került a sor, volt aki az iskolából is megszökött az 1980-as években, csakhogy legeltethessen, ilyenkor tudta mindenki, hogy hol kell keresni a gyereket. Gyerekként senki sem, én sem hagytam volna ki a legeltetés alkalmát, ha a családra jutott a csordás mellett a kihajtó szerepkör. Boldogan húztuk a vizet az akkor még működő gémeskútból. Ma, nem egy példa van arra, miszerint a legelő állatoktól félnek a városi gyerekek, még a birkától is. Ezért az állatkerti állatsimogatók ennek a félelemnek a feloldására jótékony hatással bírnak.

búcsúba a környékbeli. Közelsége miatt gyalogszerrel is elérhető volt Andocs, Mária kultuszáról híres hely itt az oltáron található Máriát öltöztetik mindig az adott alkalomhoz illő viseletbe. Kisasszonykor (szeptember 8-án), valamint Nagyasszonykor (augusztus 15-én) történtek a „processziók”. Ezek az időpontok az időjárás szempontjából is kedvezőek voltak a zarándokutakhoz. A 20. század elejéig gyalog, később „*Igalig lovas kocsival, majd onnan az igali erdőn körösztü’ gyalog mentünk a búcsúba. Azért az erdőn mentünk, mert a nyári nagy melegben ott hűs volt*”.³⁹

Átlagosan 30-40 fő vágott neki az útnak. A búcsút megelőző napon indultak és egy Andocshoz közeli szénapajtában háltak meg. „*Széna palláson aludt a nép!*” Ponyvát, pokrócot adtak a helyiek. A búcsúi ruhát a bugyorkötőben vitték.

A búcsújáró menet elején haladó vitte a keresztet. Menet közben ide illő vallásos énekeket énekeltek. Egy időben több faluból mentek, természetesen találkoztak útközben. Így egyszer a gölleiekkel találkozáskor megmosolyogtatta a gyalániakat, mikor hallották, hogy a „*Csordapásztorok midőn Bethlehembe*” (karácsonyi ének), énekelik, amit nem búcsújáráskor illik előadni, de már kifogytak a búcsújáró énekekből. Hasonlóképp derűtségre adott okot, amikor egy asszonynak odaszólt valaki, hogy „*folyik a víz az üvegéből a kosarába.*” Mire ő nem szakította meg az éneklést, sem a dallamból, sem a ritmusból nem esett ki, ezt a választ adta: *Ó andocsi Szűz Mária! Nem folyik ki, be van dugva!*⁴⁰ Arról már nem szól a fáma, hogy melyik faluból igyekezett az andocsi búcsúba a szóban forgó asszony. A közösségek általi énekek közé tartozott: „*Ó andocsi nagy körtefa, de sok körte lóg-lóg rajta!*” Voltak akik tréfásan énekeltek: „*De sok szilva lóg-lóg rajta.*”

„*Valami régiség maradvány ez is: villámlás, dörgés volt az úton Andocsra menet, nem tudták féltükben mit csináljanak. Míg valaki fel nem szólította a búcsús menetet, hogy álljon ki aki pénteken mosott! Miután kiállt az asszony, agyon csapta a villám meghalt.*”⁴¹

A gölleiek is gyalog mentek a búcsúba. „*Szilnál bementünk Gadácsnak ki, Bonnya pusztánál föl, jó délután odaértünk, parasztházaknál megaludtunk.*”⁴² Ennél a visszaemlékezésnél az erdő szó el sem hangzott csak a ki szóval utalt rá az adatközlő.

„*A kalocsaiaknak két-két napjukba vó’t egy odamenés és visszamenés Andocsig, Csomában szálltak le a vonatról, onnan gyalog 8 km-rel volt nekik hosszabb az út, mint a gölleieknek. A kalocsaiak minden évben jöttek Andocsra. Térden állva mentek be a templomba. E közben kérésüket, ekképp nyilvánították ki: Drága szép Szűz Máriám Gyere vissza Kalocsára! Az andocsiak, furkósbottal várják a kalocsaiakat, nehogy visszavigyék a templomot Kalocsára.*”⁴³

„Az andocsiak valószínűleg sokáig féltek is attól, hogy a kalocsaiak egyszer visszaviszik a tőlük elhozott szobrot. Régebben állítólag a kapuikban álldogáló andocsi férfiak, miközben szemlélték a kalocsai búcsúscsapat bevonulását a faluba, botot tartottak a kezükben, jelezvén, hogyha kell, megvédik a hozzájuk került Máriát. (Antal Géza kanonok, eperföldi plébános úr szíves szóbeli közlése.) E jelképes kiállást leszámítva, az andocsiak az utóbbi évszázadban mindig igen nagy tiszteletben részesítették a kalocsaiakat.”⁴⁴

³⁹ Tóth Gyuláné.(Fehér Aranka), Bóna Lászlóné (Széles Rózsa), szíves közlése.

⁴⁰ Tóth Gyuláné.(Fehér Aranka), Bóna Lászlóné (Széles Rózsa), szíves közlése.

⁴¹ Tóth Gyuláné.(Fehér Aranka), Bóna Lászlóné (Széles Rózsa), szíves közlése.

⁴² Szekeres Gyula (1932), szíves közlése.

⁴³ Szekeres Gyula (1932), szíves közlése.

⁴⁴ Bárth J. 1974: A kalocsai búcsúok egy laikus szokásáról. Ethnográfia. 367. p.

„Hivatalosan 1719-ben említik először a legendát. Eszerint a templom fundamentum nélküli, mert az angyalok Kalocsáról szállították egyenesen ide [...] A kalocsaiak is ismerik e legendát, mert szinte két évszázada minden évben rendszeresen megérkeznek Andocsra.”⁴⁵

A zarándokutak közül Gölléből Lourdesbe Kovács Antal tette meg gyalog az utat a 18. században, ez a zarándoklat 9-10 évig tartott. Papoknál szállt meg, zarándok kötél volt a derekán, minden évben egy bütyköt kötött rá. Az 1767-es Mária Terézia féle Urbárium készítésekor, a göllei jobbágyság közül a földkimérésben Kovács Antal is részt vett.⁴⁶ Jóval több, mint két évszázad távlatára vezethető vissza a szájhagyomány által megőrzött esemény. Ezeknek a szájról-szájra tovább adott történeteknek a túlélését fontosságuk biztosította. Azoknak az embereknek, akiknek generációkon át a föld volt a meghatározó alapja létezésüknek, az ő leszármazottaik, ma is őrzik a földdel mind lételemükkel kapcsolatos eseményeket.

Kisgyalán és Fonó lakói által alakított természeti környezet, életmódjuk párhuzamai

Kisgyalán község Somogy megye keleti részén, dombos területen a Kapos völgyében található. A falu Kaposvártól 21 km-re északkeletre, a Baté és Igal közötti út és a *Göllei-bekötőút* találkozásánál fekszik. A 61-es főközlekedési útra Baténál csatlakozik. A község közvetlenül határos északon Büssü, keleten Gölle, délen Mosdós, nyugaton Fonó és Zimány községekkel.

A „*Gyalán*” név a középkorban *Gylan*, *Galan*, *Gyalan*, *Gyalány* alakban szerepel az oklevelekben. „A név magyarázata szerint: Gyalán a kígyó jelentésű, ótörök eredetű személynévből ered. Kis előtag a Bihar megyében Gyalán helynévtől különbözteti meg.”⁴⁷ 1908-ig Gyalán, ettől kezdve Kisgyalán nevet viseli a falu.

„Gyalán első okleveles említése 1138-ból való.”⁴⁸

Az évszázadok folyamán Gyalán, település helye három alkalommal változott, amit mind az írásos forrásanyag, mind a szóbeliség megőrzött. Az első falu a törökdúlás következtében elpusztult, amelynek helye Gázlópuszta és a jelenlegi falu közé tehető. „*Északnyugati szélről védett helyen, ahol egy fiókárok is található, ami vizet biztosított.*” Ez a szemléletes megfogalmazás, *fiók*, *fióka*, az *árok* kicsiny, *csermely* voltára utal. Kisgyalán, Fonó, Gölle lakossága a kisebb vízfolyásokat gyakran az *árok* szóval illeti. Az *ér*, *csermely*, szó nem vagy ritkán használt, a *fiókárok* szó az elterjedt, az idősebb generáció körében.

Az I. katonai felmérés 1784-ben zajlott Somogy megyében, a II. József korabeli térképen látható az első falu temetője, amelyet a jelenlegi harmadik falu lakossága is használt. A régi lerombolt falu, és templom rossz ómennek számított, ezért a falu új helyre telepedett le, csak a temetőjét használták újra (8. ábra). Az 1851-ben lezajlott határcsere után az uradalom birtokában maradt a temető. A tagosítás célja az volt,

⁴⁵ Knézy J. 2009: Számadások múltról és jelenről. Kaposvár, Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, 45. p.

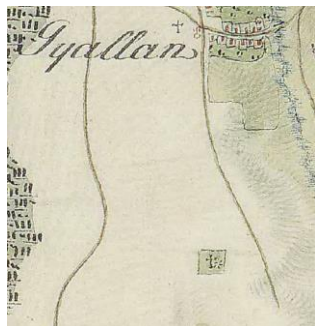
⁴⁶ Szekeres Gyula déd öregapjáról van szó.

⁴⁷ Várkonyi I. 1984: Somogy megye helységneveinek rendszere. Somogyi Almanach 41. szám. Kaposvár, 3-71.

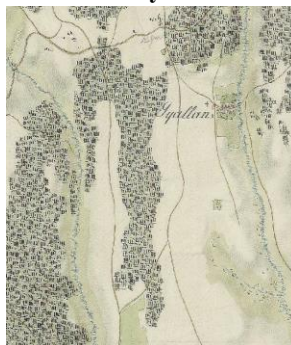
⁴⁸ Tegzes E. 1952: Kisgyalán helytörténeti vázlata. Kézirat. II. fejezet. 7. p.

hogy lehetőleg egy-egy tagba kerüljön kimérésre a falu és az uradalom földje. Így a temető uradalmi tulajdonná vált, ennek köszönhetően a község földesurai nem bolygatták.

8. ábra. A régi temető és az új falu

9. ábra. A Nyulánka erdő

Forrás: I. katonai felmérés térképe

A II. József korabeli térképen szembeötlik az összefüggő *Nyulánka erdő is* ahol az irtások történetek (10. ábra).

Visszaemlékezések szerint 1968-ban a „*nagyon öregek*” még kijártak ebbe a temetőbe, ami körülbelül fél óra gyalogút volt a falutól. Az 1970-es években, azonban „*mikor jött a táblásítás, beszántották*”. A temetőt még a falu földesurai tiszteletbe tartották, a termelőszövetkezet viszont annak ellenére, hogy tagjai hozzátartozói nyugodtak ott, a megszüntetés mellett döntött. Ma is percekben belül ölnyi tégladarabokat lehet összeszedni erről a területről, bár már majd 40 éve szántóföldi művelés alatt álló terület. Valószínűsíthető, hogy ez az a hely, ahol is állhatott az Árpád-kori templom.” Téglanyagát felhasználhatták az új templom építéséhez. Az 1715-ös években, az újratelepüléskor romos állapotban állhatott még az Árpád-kori templom, azért is temettek oda eleink másfél évszázad után újra, amit is a török dúlás végett kényszerültek elhagyni.

Somogy északkeleti vidékét a török támadások 1542-ben érték el. A rablások, portyázások, a mértéktelen adóztatás, a hódoltság falvaira ráadásul még a királyi adók felét is kivetették a török adók mellé, ez az első falu elnéptelenedését okozhatta. Emiatt a lakosságnak új lakhely után kellett néznie ugyanúgy, mint megyeszerte más falvak népének is.

A sorsukban hasonló falvakat illetően a török elől elmenekült népről így ír Pesty Frigyes: „S lappangott ott, míg a dúló és romboló elem elmúlt, körül hajlékot kezdték építeni.” Szemléletes, találó megállapítás, hogy ekkortájt az erdő adta védelmet igyekeztek kihasználni a bujdosásra kényszerült falvak felkerekedett lakói.

„*Ez a második falu a jelenlegitől északnyugatra terült el. A Csapás-kút iránt a három Tüskés- dűlőben volt.*” Széles Géza a helymeghatározáshoz olyan tereppontot a *Csapás-kutat* használta, ami az ő életében meghatározó szerepet töltött be, itt is itatták az állatokat, de ma már nem létezik ez a kút. A visszaemlékezésekkor számos esetben történt ma már nem létező tereppontokhoz viszonyítani a kérdéses területet.

Jelenleg szántóföldi művelés alatt áll a második falu helye. „*Ha egyben van föl-szántva a tábla, és rá süt a nap, még mindig kivehető az elpusztult falu helye.*”⁴⁹ Az

⁴⁹ Széles Géza (1935-2011), szíves közlése. Kisgyalán Kossuth. u. 34.

1696 és 1715 közötti években ez a falu a pestis valamint a Rákóczi-szabadságharc hadműveletei során válhatott lakatlaná. Ezt követően a békésebb élet reményében, az erdő adta védelemre már nem volt szükség, új helyen nyílt terepen épült fel a falu immáron harmadszor.

Párhuzam vonható a szomszéd faluval Fonóval, az elnéptelenedett falu templomát ott sem használták tovább, temetőt létesítettek körülötte. A temető mindkét esetben az új falutól félóra gyaloglással volt elérhető. A második falu helyén Kisgyalánban és Fonóban egyaránt feketébb a szántóföld, ezt a szájhagyomány szintén őrítte mindkét községben. Fonóban Rosta Ferenc plébános 1961-ben rögzítette írásban a szóbeliség tényeit, saját gyűjtéseim az 1990-es évektől vannak.⁵⁰

Rosta Ferenc munkájából idézve: „Így tehát Fonó is azért viseli e nevet, mert népe eredetileg kosárfonással foglalkozott? Lehet, sőt valószínű, hiszen a Kapos völgye és a beléshaladó sok ér, patak melléke is bőven termette és még ma is termi a kosár alapanyagát, a hajlékony fűzvevesszőt. De az sem lehetetlen, hogy más anyag – pl. len, kender, gyapjú – fonásával foglalkozott a régi névadó időkben a fonai nép, hiszen Fonó környékén oly gazdag a föld, hogy itt a len is, kender is jól megerterm, és esetleg hatalmas birkanyájak is dús legelőre találhattak. Azonban az eltűnt falunak két tartozéka – a temető és a templom – még száz év múlva is pontosan jelezte, hol feküdt valamikor a második Fonó.

Ránk maradt ugyanis a kaposvári esperesi kerület 1748. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve, és abban többek között ez áll Fonóról, illetőleg az akkor használatban levő fonai temetőről: „Temető a falun kívül félórányira, a régi templom helyén, kerítés nélkül.”

Ebből az egyszerű kis adatból kiviláglik, hogy az új, a harmadik falu 1748-ban még a régi temetőt, a kipusztult falu temetőjét használta. A régi századokban ugyanis általános szokás volt, hogy a temető mindig a templom körül helyezkedett el. A „régii templom helyén” elhelyezkedő temető tehát nem lehet más, mint az elpusztult második falu temetője. Kiviláglik továbbá az 1748. évi adatból, hogy a régi templom – s így természetesen a régi falu is - félórányira feküdt a mostani falutól. De merre?

Ebben a kérdésben már az élő hagyomány ad pontos eligazítást.

A ma, 1961-ben élő idősebb fonai emberek közül még sokan emlékeznek rá, hogy a malomároktól nyugatra észak-déli irányban húzódó domb („Birkadomb”) oldalán, ott ahol ma az erdő kezdődik, gyermekkorukban még számos temetői keresztet találtak. Tehát ott, a Birkadomb oldalán, a zimányi úttól nem messze feküdt a régi, a második falu, mely egykor „vásáros Fonó” rangos nevét viselte, de a török megszállás „áldásai” következtében sok száz kis magyar faluval együtt nyomtalanul eltűnt a föld színéről.

Örülök, hogy az utolsó órában, mielőtt emléke végleg kiveszett volna a fonai köztudatból, sikerült helyét e kis írással rögzítenem.

Azt mondják a fonai emberek, hogy ott fenn, a Birkadombon a szántóföld egy része élesen elüt a többtől: sokkal feketébb. Talán a második falu leégése óta olyan különösen fekete az a föld. Ott feküdt a falu. Annak korma festhette ott olyan feketére a földet.”

A jelenlegi, harmadik faluról így ír Rosta Ferenc:

⁵⁰ Rosta Ferenc kéziratos anyagát az ezredfordulón túl ismertem meg, amit a tősgyökeres fonóiak igen nagy becsben tartanak, az eredeti kézirat hártavékony kéziratos lapjait őrzik.

„Meglepő ebben a névsorban, hogy a nemrég – az előző okmány szerint 1719-ben – Fonóba települt 12 családból Horváth Ádám bírón kívül 1720-ban már csak 8 lakik Fonóban. Három elhagyta új lakóhelyét. Vajon miért?

Bizonytal azért, mert akkoriban igen nehéz volt a megélhetés ezen a földön. Képzeljük csak el, hogy nézne ki egy határ 30 év múlva, ha 30 éven át sem eke, sem kasza, sem fejsze, sem kapa nem igazítana arculatján! Természetesen áthatolhatatlan bozót, gyom, tüske lepne el mindent. Akkor pedig ilyen állapotok voltak Fonóban. A megelőző 30 évben – a falu pusztulásától, legkésőbb 1686-tól a fal újratelepítéséig, 1719-ig – elhagyott föld volt a fonai határ, teremtett lélek nem nyúlt hozzá. Így az első telepések helyzete bizony nem lehetett valami rózsás. Először a kis hajléknak kellett a nagy bozótban helyet irtaniok...

Mikor már ennyire megvetették a lábukat, akkor következett a harc a termőföldért. Minden talpalatnyi földért keserű verejtékadót kellett fizetni. A bozót makacsul védte a maga jogait. Hiába irtották ki, még évekig újra, meg újra kihajtott. Közben pedig addig is élni kellett, míg a megtisztított, megmunkált föld lassan teremni kezdett. Miből is élhettek ezek az első telepes családok? – gondolkodik el a mai ember.⁵¹

Fonó és Kisgyalán leendő lakóinak egyaránt letelepedésükhöz a természeti adottságokat figyelembe kellett vennie. Mindkét település számára fontos szempont volt, a patak közelsége.

10. ábra. A dombra települt Fonó látképe, a kertek alján az egyik patakjával

Fotó: Lanszkiné Széles Gabriella

Az ember a 18. században is függött a természettől, még nem kerekedett fölibe, alkalmazkodnia kellett hozzá teljes mértékben, ha nem akarta keservesen leélni életét. Ha nem a legmagasabb ponton kezd építkezni, a belvív betört volna a házába. Az

⁵¹ Rosta F. 1961: Fonó története. Kézirat. 8. p.

ekkor épült házakat valószínűleg elmosta volna a víz. Ma már ilyen fontos szempontot nem veszünk figyelembe, úgy hisszük a természet fölél kerekedtünk.

A főutcát a letelepülők igen jól választották ki, a falu legmagasabb pontjára kerültek két oldalán a házak, így a kertek hátrafelé lejtnek, mindkét oldalon patak határolja a falut. A természettel egykor együtt élő ember, ésszerűen választotta ki, hol telepedik le (10. ábra).

A patakok nélkülözhetetlenek voltak, a falu egyik oldalán a kenderáztatáshoz, a másik oldalán pedig malomhoz. Mindez a megélhetést könnyítette többlet idő ráfordítást jelentett volna, ha nem helyben lett volna a malom, vagy a kenderáztató. A falubeliek jobb helyre nem is telepedhettek volna. Ez az első utca ma a *Petőfi utca* nevet viseli, ha valamelyik újabb keletű utcából jövünk ide, azt mondjuk: „*bemegyek a faluba!*”⁵² Megérdemli a *Petőfi utca* a múltbéli kulcsfontosságú pozíciója kapcsán ezt a megkülönböztetést. Hasonlóképpen a többi utca sem lebecsülendő. A *Petőfi utcában* lakó tősgyökeres falubéli az 1945 után épült *Dózsa utcáról* mondta: „*azelőtt szántó volt, jó zsíros föld, onnan vitték sok éven át a legszebb virágokat a templomba az asszonyok.*”⁵³ A *Petőfi utca* hosszúra nyúlik, az utca közepe táján lévő templom elválasztó szerepet is betölt, tőle függ, hogy „*arra fő*”, vagy „*arra le*” megyünk.

A *Táncsics utca* az 1950-es '60-as években az *Elit utca*, *Úri negyed*, vagy *iparosok utcája* nevet érdemelte ki. „*Itt többeknek szakmájuk vó't. Vó't ki a vasmunkát is meg tudta csinálni!*” Ennek a szaktudásnak köszönhetően hívták így az utcát, ma már nem hívják így. Változatos szakmákat képviselő emberek, lakták akkortájt ezt az utcát, tanító, bába, varrónő, bognár, ács, kádár, kőműves villanyszerelő.⁵⁴ A *Táncsics utcában*, a régi szakmát képviselők közül jelenleg csak a varrónő, és a villanyszerelő lakik. A *Táncsics utca* ezért mára elvesztette elit, vagy úri mivoltára utaló jelzőjét, nincs megkülönböztető neve. Ez esetben is megfigyelhető, ha változás következik be, ha valami értelmetlenné válik, azt a gondolkodásmód követi, ami az alkalmazott szóhasználatban is megnyilvánul. Az 1974-ben megjelent Somogy megye földrajzi nevéiben a *Táncsics utcáról* annyi van írva, hogy *Új sor*, akkor még valóban újnak számított. Fonóba, Kisgyalánba, Göllébe elvittem „Somogy megye földrajzi nevei” című könyvből, a falura vonatkozó fénymásolt lapokat. A tősgyökeres 70 év feletti lakosok, szinte mindenhol maradéktalanul felsorolták az abban leírtakat, mielőtt megmutattam volna az adott községre vonatkozó földrajzi neveket. Ebben számomra semmi meglepő nem volt, mert gyűjtéseim során tapasztaltam a szóbeliség fontosságát, azt, hogy milyen távoli múltba is visszavezet az emlékezet. Apróságokra lehet lelni, amik akkor nem kerülhettek be a könyvbe, a mű nagy terjedelme miatt.⁵⁵ Ha azóta változott a névhasználat, mint az előbb említett *Új utca* esetében, illetőleg esetleg más az álláspont a névvel kapcsolatban, akkor jegyeztem le a változást. „*Model-ház*. Itt volt a piarista uradalom javító műhelye. 35-40 iparos dolgozott ebben az épületben.”⁵⁶ A jelenlegi indoklás szerint, *Modern-háznak* hívták, mivel korszerűen volt berendezve,

⁵² Kaposváron, ugyanígy, ha a belvárosba akarunk kijebb fekvő utcából bemenni, akkor, szintén azt mondjuk, hogy „*bemegyek a városba*”. Kis lélekszámú falu esetén, például Kisgyalánban, már oly kicsik a távolságok, hogy nem választjuk szét, falu megnevezéssel a központi utcát, a többi utcától.

⁵³ Kisgyalánban, egy erőteljes bőségesen termő diófa alatt dolgozgatva, jegyezte meg Nagynéném: „*Látod, milyen szép ez a diófa, mennyi sok dió terem rajta! Azért ám, mert itt régen dísznőöl volt, és a dísznőganyét meghálálja a fa.*” A természet és a helyismeretnek köszönhetően, az ok okozati összefüggésekre, az ott élő emberek kérdés nélkül is felhívják a figyelmet. Adat közlők: Pál Eleménné, Bóna Lászlóné.

⁵⁴ Malesevics Józsefné (Tóth Fonai Erzsébet 1926), szíves közlése.

⁵⁵ A szíves adatközlők eredeti mondatainak minél nagyobb számát tartom fontosnak idézni, helyi gyűjtésben van rá mód, az összefoglaló munkával szemben.

⁵⁶ SMF 443.o.

ebben laktak családjukkal a műhelyben dolgozók, akik viszont nem itt dolgoztak. Ezt az épületet azóta lebontották.

„*Vár-ba: Vári-ház.* Itt volt az uradalom központja. Erős kerítése volt három kijáráttal.”⁵⁷

A helyi paraszt emberek, nem hiába nevezték várnak, mert a jelenlegi visszaemlékezések szerint is, „*bástyaszerű fal övezte*”. Minthogy a vár hivatott volt elkülöníteni a várnépet a pórnéptől, a falunépe érezte, hogy tulajdonképpen itt is ez a cél a Kegyes Tanítórend különállását hangsúlyozni, a falu népétől megkülönböztetni kézzel fogható módon.⁵⁸ Az idők során a *Vári-házat* is lebontották.

A *Kossuth utcát* a Nagyatádi Szabó-féle földreform után nyitották, ezért az idősebb generáció még *Proletárnak* nevezi ezt az utcát.

Batében egy helyi lakos tulajdonsága alapján kapta az utca a nevét. *Dühöngő utca* elnevezéssel kezdték csúfolni, amit aztán a kegyes utókor meg is őrzött végérvényesen, ezt a nevet kapta az utca a hivatalos névadáskor. Így szól a fáma a névadást illetően: „*Egy szaporán káromkodó öregasszony lakott itt, aki állandóan, csőrült, pörült.*”

Zimányban *Szakravárnak*, hívnak egy utcát „*ahol a lakosok állandóan, szakramentumoztak. Azt a Szakramentumát! - volt a szójárásuk*”.

Zimányban azt az utcát, ahol folyton füttyült a szél *Füttyülő utcának* hívják még ma is, erre Kisgyalánban, Kaposváron, Fonóban is felhívták a figyelmem. Az utca északi kitétsége folytán, szeles.

Kisgyalán jelenlegi településhelyét az 1715-ös újratelepüléskor, új családok népesítették be. Ezt a helyet első megszállói bizonyára azért választották ki, mert a magaslatot mocsaras völgy védelmezte körös-körül. A betelepülést követően a lakóházak sokkal beljebb épültek a mostanitól, 30–50 méterrel, oda ahol jelenleg a zártkertek találhatóak. A *Szabó-ősfuntos*⁵⁹ a Kovácsműhelytől keletre, az utcától befelé 50 méterre volt. Az 1718-as újratelepülés során még nem meghatározott rend szerint építették a lakhelyeket. A szájhagyomány szerint a káposztáskertek is a házak előtt voltak, tehát a házak a jelenlegi vonalnál hátrább helyezkedtek el. A letelepülők „*még a nagyon régi házat körösztü' építették.*”⁶⁰ A nagyon szó itt és a korábban leírt öregek esetében is, a fokozás felsőfoka helyett használt: legöregebb, legrégebbi. A nagyon szó használata gyakori, felsőfokként, a 80 év feletti körében.

A belső falukép a következőképpen alakult a századok során. Bizakodóan tekintett az új közösség a jövő elé, kellő távolságra helyezték a falutól a temetőt, amely terjeszkedésre, s új utca nyitására adott lehetőséget a kenderföldekből. Az I. katonai térképen a két szemben álló házor között középen jelölt a patak, aminek mára nyoma sincs. Kisgyalán patak menti település volt. A patak két oldalán egy-egy kocsiút terült el. Erről még így szól az emlékezet: „*Két hely volt ahol a Be'ső sorban a vízmosáson, már nem tudni ki előtt át lehetett menni.*” Hol voltak ezek a hidak, arról már nem szól a fáma. Tény, hogy nem is olyan fontosságú a mai ember számára, mint a határ csere vagy a jobbágyfelszabadítás eseményéről szóló szájhagyomány szóbeli közlései.⁶¹

⁵⁷ SMF 443.o.

⁵⁸ Ugyanúgy Kisgyalánban is megfogalmazták, hogy az uradalom az *egy zártvilág*, bár ott csak drótkerítéssel volt a falutól elkerítve az uradalom területe.

⁵⁹ Szabó Béla (1935-2010), szíves közlése. Kisgyalán Árpád u. 3 A *funtos* szó latin nyelvből átvett fundus, házhely, telek, elferdített szóhasználat, amit manapság is előszeretettel használnak a ma 80 év körüliek.

⁶⁰ Bóna Lászlóné (Széles Rózsa 1930), szíves közlése.

⁶¹ Szóbeliség fontosságának megőrzését tanúsítja például, nagyobb előre nem látott káreset bekövetkezésekor pl. tolvajlás eredménnyel való szembesülésekor a ma 80 év felé közeledő kárt szenvedett kétségbeesésében, felindultan: „*Veszedelem! Veszedelem!*” többszörönkénti felkiáltással konstatálta a káreseményt.

A jelenlegi műút, ennek a pataknak a helyén található, amelynek feltöltése, az idők során a természetes feltöltődés folyamataként, valamint az emberi erő által a község *Sárgaföldes-gödreből* történt. 1917-ben Harsányi József előljáró kezdeményezésére, elrendelték az ároknak a betemetését 1920 körül, illetőleg két oldalának kiárkolását.⁶²

„Mindenki azon az oldalon közlekedett, aki ahunnan lakott” Az 1950-es években még használták a *Poros-utat*, ezeknek, a kocsiutaknak ma már nyoma sincs. „*Ekkor Farkasék előtt mentek ki a kövesútra, megszokásból is használták, mivel akkor tájt a nagy Csepel gépektől ijedeztek a lovak a kövesúton.*” Ugyanezen gépeknek köszönhetően, mivel kerítés nem mindenhol volt ekkor még: „*A lúdtartásnak is befellegzett, mivel közibe rontottak a ludaknak.*” Miután végleg megszűnt az úgynevezett *Poros-út*, így a műút két oldalán lévő terület sokkal nagyobb, mint a környező községekben, ezért a házak és a kövesút között 5-6 méter távolság van.

A lakosság igyekezett a domborzati viszonyokon a lehetőségéhez képest alakítani. Az iskola, valamint Bóna János portája (Árpád u. 1.) között szánkózásra alkalmas dombok, lejtők kerültek el a házak közt a műútra merőlegesen, melyek 1970-es években is kitűnő csúszkálási lehetőséget biztosítottak a gyerekek számára. Az idősebb generáció kifejezetten mély gödrökre emlékszik vissza, amelyeknek mára nyoma sincs, ugyanis a lebontott tömészházak anyagával igyekeztek feltölteni, ami mára sikerült is.

A falu választóvonalára helymeghatározási szempontból ugyanúgy, mint Fonóban a templom. Az „*Arra be*” a Gölle felé, illetve „*Be'ső*” sor, az „*Arra ki*” a temető felé vagy a „*Kü'ső*” sor. „*Hová mész?*” kérdésre, mind a mai napig ezekkel, a szavakkal alkotott válaszokat kapjuk.

A harmadszor újra települt Kisgyalán történelme során a dűlőnévváltozások, a község természeti környezettel összefüggő viszony szerinti megszólításai

„A XVIII. sz. elején a 90 % termelőterületnek mindössze 25 %-a volt megművelve. Többi legelő, erdő, cserje, 1 %-a szőlő. A XVIII. sz. végén már 46 % a művelt terület”⁶³ Somogy megyében. Az erdőséget, cserjéket, bozótosokat a szántók javára irtásnak tették alá, a szántók gyarapodása tanúskodik az emberi kéz munkájáról.

A békés nyugalmas élet reményében megkezdődött a településsé szerveződés, szaporodtak a házak, a föld mind nagyobb hányadát vonták szántóföldi művelés alá, egyre és egyre több földet barázdált az eke a határban. A szántóföldi terület növelése az erdőirtásokkal vált lehetővé. Ez igen fáradtságos, kiváló erőnlétet igénylő fizikai munkát követelt meg eleinktől, lépésről-lépésre kellett szépapáinknak elhódítani a földet a természettől.

Mária Terézia 1767-es egységes Úrbéri rendezésének értelmében „9 pontot illetően, a biztosok név szerint összeírták a faluban lévő jobbágyokat, földjeiket, rétjeiket, szőleiket, a talajt minősége szerint osztályozták...”⁶⁴ Ebből az urbáriumból megtudhatjuk a jobbágyok számára kimért határrészeket: „*az temetőnél, az Kerekesben, az Fonai útnál az Berekre Dűlőkben (ugyanitt visszafordulván északnak az Berek*

AKár csak valamikor egy dűlő harc közeledtére adhatták tovább eleink. Biztos vagyok, hogy ez a veszedelem kiáltás az évszázadok során hagyományozódott tovább.

⁶² Göndöcs Béláné (Harsányi Margit 1926), szíves közlése. Kisgyalán Árpád u. 22.

⁶³ T. Mérey K. 1962: Somogy megye mezőgazdasága. 1790-1848. Kaposvár. 5. p.

⁶⁴ Acsádi I. 1944: A magyar jobbágyok története. Budapest, Faust Könyvkiadó 388. p.

Dülönök Napnyugati Dülön), büssüi határnál, vágott sűrűben.”⁶⁵ Az Irtási-dülő ami már az 1851-es Fundális könyvben megtalálható, az 1767-es Urbáriumban nem szerepel dülönévként, ennek szántóvá tétele akkor még folyamatban volt. A dülőneveink hűen sugalmazzák a falu Fundális könyvében: *Tüskés, Vágottsűrű, Irtásföld* az irtások folyamatát, illetve megtörténtét.

A jobbágyfelszabadítást követően úrbéri birtokrendezése Gyalánban 1851-ben zajlott le. Az úrbéri rendezés törvényes alapon juttatta földhöz azokat a családokat, akik - amit már ekkor több emberöltőn keresztül műveltek Gyalánban -, ettől kezdve sajátjuknak tekinthették. A Fundális könyvbe, minden dülőt, határrészt név szerint pontosan bevezettek. Az itt megnevezett dülők közül, van amely neve már nem él a köztudatban, *Vágottsűrűről*, már nem szól az emlékezet. Amin természetesen nem kell csodálkozni, híre-hamva sincs már az akkori erdős bozótos területnek. A *Vágottsűrű* már nem szerepel dülönévként az 1974-esben kiadott „Somogy megyei földrajzi neveiben” sem.

Lőrincze Lajos által megfogalmazott elv szerint: „jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önelvű, saját szempontú: névélettani vizsgálat megkísérlését, amelynek középpontjában nem a földrajzi neveknek valamely tudományággal, hanem az étellel való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formái keletkezésének alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit.”

Az uradalom a jobbágyfelszabadítást követően hirtelen elveszítette a robotot, kénytelen volt belső munkaszervezését átalakítani. Az uradalmi munkaerő fő forrása a konvenciók cselédekből tevődött össze ezen túl. Ahogy az idős falusiak fogalmaztak „*az egy zárt világ*” (uradalom), valamint „*mi falusiak*” (birtokos parasztság) alkották továbbiakban a falu lakosságát.

„Az adatgyűjtés folyamán a 70-80 éves adatközlők különbséget tettek a származást illetően. A cseléd leszármazottat kérdezve: „*Nem voltunk parasztok, mert a sok gyerek 14 testvér következtében aprózódott a föld, amin már nem volt érdemes osztoznunk, de míg volt föld, addig mi is parasztok voltunk.*”

A községben „egymás megkülönböztetésére” mind a mai napig használt elnevezések, hogy a gazdasági cselédeket a *pusztai*, a birtokos parasztságot a *falusi* megszólítással illetik. A *pusztai* elnevezés itt a Dunántúlon az általánosan elterjedt megszólítást fedi. A legtöbb helyen a tisztán gazdasági cselédek által lakott uradalmi települést illeték a *puszta* névvel. Jelen esetben nem a falutól távol eső helyen, hanem a község központi részén terült el az uradalom központja, ezzel szemben található a községháza, mögötte a cselédlakások. Tehát itt nem külön álló pusztán laktak a gazdasági cselédek, a *pusztaiként* való megkülönböztetés, árnyaltabb megfogalmazás a *cseléd* szónál, annál is inkább, mert az 1-2 holdas szegény paraszt és a cselédek közt nem túl nagy különbség volt az anyagi javak tekintetében. A *pusztai* gyerekek is egy iskolába jártak a *falusi* gyerekekkel, tehát egy községen belül éltek, egy közösséget alkottak.

„Valóságban a szó „puszta” a XVII. század végén jelenik meg először magyar szótárakban. Így nevezeték azokat a török által tönkretett területeket, melyek csak lassan kerülhettek újjáépítésre a XVIII. században. A „pusztulás” kifejezésből elpusztult vidékek megjelöléséből keletkezett egy-egy ilyen területnek a „puszta” szóval való elnevezése. Azonban az ország nyugati részein Pannóniában, a „puszta” szónak más értelme volt. Egy birtokegységet, ahol munkások laktak, ahol istállók, magtárak

⁶⁵ SML 1767: Regulatio urbarialis Gyalán.

épültek, ahol a górék, a széna-szalmák tárolója állt, ahol a tulajdonos, vagy bérlő háza, kastélya volt nevezték el pusztának.”⁶⁶

A *falusi* megszólítás a birtokos parasztság részére, a faluhoz erős szálakkal való kötődést volt hivatott kifejezni. A cselédek gyakrabban költöztek, ha nem vásároltak földet, nem volt, ami őket idekösse.

Ahogy teltek az évek, úgy bizonyult egyre szűkebbnek a határ, a telkek aprózódtak. Az akkor szokásos (el) kivándorlási irányok közül, volt ki a Monarchián belül Horvát-Szlávia irányába vette az utat. Az itt eladott pár hold földcskéje árán, ott többszörös mennyiségű földet tudott vásárolni.

Érdekes módon derült fény az 1990-es években, „*mikor mindenki intézte a kárpótlásokat,*” ez irányú elvándorlásra is, akkor feltűnt, hogy Csótáréknak is volt földjük az *Oszlopi-dűlőben*.⁶⁷ Hogy lehetett ez, amikor 1943-ban telepedtek itt le? Úgy, hogy azt a földet eladták amikor elvándoroltak. „*Új lakhelyükön Nagyceplakon a II. világháborúban kialakult front miatt, azonban az ott lakókat felszólították az azonnali lakhely elhagyására, félnapot kaptak erre.*”⁶⁸ Így úgy döntöttek, hogy visszatérnek, azonban egy faluval errébb települtek le. Közben az *Oszlopi-dűlő* is falut cserélt. „*37. Oszlopi-dűlő: Kis-dűlő /C. Oszlopi K. oszlop P. Oszlopi d/ S, sz, r. a monda szerint itt egy határ oszlop állt.*”⁶⁹ A magyarázat itt rejlik, minthogy az oszlop szó is utal a dűlő, két falu határán lévő helyzetére, így eshetett meg, hogy átkerült Büssüből, Kisgyalánba.

A Csótár családdal kapcsolatban, érdekesség, hogy reformátusként távoztak Büssüből, de Kisgyalánba visszatelepülve katolikussá váltak.

Ebben a statisztikai adatsorban szerepelnek ők is: „Horvátország és Szlavóniába kivándoroltak száma 1880-1890, Igali Járás: Büssü útlevélkérek száma 14, ebből 8 földműves és 6 cseléd.”⁷⁰

Az 1929-1933-as esztendőik világválsága sem könnyítette falvaink életét, egyre többekben érlelődött a kivándorlás gondolata. Kisgyalánból mindössze három olyan emberről tudnak, aki Amerikába ment.

A házasságkötések alkalmával, is az első közös cél a földvásárlás volt: „*Szegény apám rögtön földet vett!*”- mindmáig többször hallható mondat.

A szántóvető ember, ki közvetlen állandó kapcsolatban volt a földdel, a határokkal tisztában volt mindenkor. Szabó Sándorral (1946), ki maga is földtulajdonos Kisgyalánban, és akinek ősei már az 1767-es Urbárium szerint is földdel bírtak itt. A 21. század adta lehetőségeket kihasználva GPS-szel bejelöltük azokat a tereppontokat, amelyek még élnek a köztudatban, de ma már a földdel váltak egyenlővé, úgymint az első falu helyét ahol is az Árpád-kori templom feltételezhető helye volt a beszántott temetővel, valamint a második falu helyét határoztuk meg (11. ábra).

Minden községben lehetőség volna munkájukból kifolyólag terepismerettel rendelkező idős helybéli emberek segítségét kérni a GPS-szel történő tereppontok rögzítéséhez.

⁶⁶ Széchényi A. é.n.: 13. p.

⁶⁷ *Oszlopi-dűlő*: az idők folyamán valamikor átkerült Kisgyalánba, bár eredetileg Büssühöz tartozott.

⁶⁸ Bognár István (1955) leszámazott, szíves közlése. Kaposvár Blaha L. u. 4.

⁶⁹ SMFN 436.

⁷⁰ Szili F. 1995: Kivándorlás a Délkelet -Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába. 1860-1914. Kaposvár, Somogy M. Lvt, 49. p.

11. ábra. Google Earth műholdfelvételen GPS-szel bejelölt terep-pontok. 784: első falu helye, Árpádkori- templom helye, régi temető helye, 781: második falu helye

Forrás: Google Earth

Összegzésül elmondható, hogy fokozatosan kimegy a köztudatból az a tudásanyag, amely a múlt század közepéig meghatározta az emberek hétköznapjait. Természeti értékeink megőrzése is fontos feladat, a források karbantartására minden faluban van lehetőség, a népi építészet még meglévő emlékei közül a gémeskutak megőrzését is célul kellene kitűzni. Ha ez nem történik meg, ennek hiánya meg fog mutatkozni, sokkal szegényebb gondolatvilágú, tapasztalatlanabb generáció fog követni minket, ha nem biztosítjuk számukra a tárgyi folytonosság megismerésének lehetőségét. A tájékozódásban a középkorú generáció ma még segítségül kérheti, a terepismerettel rendelkező idősebb nemzedék tagjait, kik napi szinten közvetlen kapcsolatban voltak a természettel. Az ő ismeretanyagukat nem szabad veszni hagyni, rögzíteni kell ismereteiket. A 20. század folyamán végbement tájtalalkítások, technikai változások kihatással vannak az életmód változásán keresztül, az adott terület megnevezésére is. Ezért szükséges megőrizni azokat a földrajzi neveket, ami az előttünk élő nemzedék számára fontos volt. Így várható el, hogy ami viszont a mi számunkra lényeges az a jövő generáció számára szintúgy érték legyen.

Felhasznált irodalom

- Acsádi Ignác 1944.** *A magyar jobbágyság története.* Budapest, Faust Könyvkiadó.
- Bárhth János 1974.** A kalocsai búcsúsok egy laikus szokásáról. *Ethnográfia.* 366–373.
- Fekete István 1976.** *Ballagó idő.* Budapest, Móra.
- Jeli József 1998.** *Kölyökparázs.* Pécs.
- Knézy Judit 2009.** *Számadások múltról és jelenről.* Kaposvár, Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése.
- Lanszkiné Széles Gabriella 2007.** *Kisgyalán története és néprajza,* Kaposvár: Kisgyalán községi Önkormányzat.
- Legyel Dénes 1972.** *Régi magyar mondák.* Budapest, Móra.
- Rosta Ferenc 1961.** *Fonó története.* Kézirat.
- Széchenyi Antal é.n..** *A nagybirtok működése 1924–1944.* Püski Kiadó Kft.

- Somogy Megye Földrajzi Nevei 1974.** Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Somogy Megyei Levéltár Közigazgatási iratok,** vegyes számadásaiban.
- SML XIII. 45.** A Gyulai Gaál-család iratai 1816–1849. A batéi és fonói malom iratai
- SML 1767.** Reguláció urbarialis Gyalán.
- SML V 335.** Fonó községi képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1888-1900. 1–153.
- Szili Ferenc 1995.** Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába. 1860-1914. Kaposvár, Somogy M. Lvt.
- Takács Éva 1992.** *Egy parasztcsalád hétköznapjai. „Fonai György írásos könyve” 1836-1912.* Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár, 205–216.
- Takáts Gyula 1986.** *Somogyi pásztorvilág.* Kaposvár Somogy megyei múzeumok Igazgatósága
- Takács Lajos 1978.** A kis-Balaton és környéke (Halászat, Rákászat). *Somogyi Almanach* 27–29. szám. Kaposvár Somogyi Levéltár. 3–207.
- Tegzes Ernő 1952.** *Kisgyalán helytörténeti vázlata.* Kézirat.
- T. Mérey Klára 1962.** *Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848.* Kaposvár.
- Tóth Péter 1987.** Somogyi határvizsgálatok tanulságai. Somogy megye múltjából. Kaposvár, Somogy megyei Levéltár 149–168.
- Tóth Tibor 1973.** Az úrbéri viszonyok megszüntetése Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban. In Kanyar József (szerk): *Somogy megye múltjából.* Kaposvár, Somogy megyei Levéltár 159–189. p.
- Vajkai Aurél 1979.** A paraszti munka betanulása In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14. 293–303.
- Várkonyi Imre 1984.** Somogy megye helységneveinek rendszere. *Somogyi Almanach* 41. szám. Kaposvár, 3–71.